

a) Átélt, megszenvedett elemi csapás megismétlődésének elhárítása: ilyen a jégverés, árvíz, szárazság, tűzvész, villám, fagy.

b) A különféle szerencsétlenségek által bekövetkezett halálesetre való emlékezés. A leggyakoribb a paraszti foglalkozással együttjáró balesetek áldozatairól való megemlékezés: a felborult szekér agyonnyomta a kocsist, a megvadult ló agyonrúgott valakit, a lovak elragadták a gazdát.

c) Gyakori volt az I. világháborúban hősi halált halt vagy nyomtalanul eltűnt férfi családtag emlékének kereszttel való megörökítése.

A keresztek másik csoportjához a hála érzésének kifejeződése kapcsolódik. Valamilyen nagy, halálos veszedelemből való megmenekülés: vízbefúlás elkerülése, szerencsésen végződő zuhanás, fogságból, háborúból való hazatérés, a dézsma megszűnése, az állatvész megkímélte a falut. Az anyagi gyarapodás is többször készítette az embereket a köszönet és hála ily módon való kifejezésére.

A korántsem teljes felsorolást a Vas megyei Nagysimonyiból közölt adattal zárjuk. A *Dugovics-kereszt* (113/16) után ez olvasható: „Dugovics Mihály állíttatta a nádorfehérvári csata 410. évfordulójára.” Nyilván az állíttató Dugovics Tituszban egy távoli őst tisztelte a ma emberének is példát mutató módon.

Az iménti megjegyzésekkel hangsúlyozni kívántuk az alább idézett szakvéleményeket: „Az adattárnak olyannak kell lennie, hogy a lehetőség határain belül mindenkit kielégítsen, aki használni akarja, használni fogja” (PAPP LÁSZLÓ, Szinkron anyagú névtárak készítése. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 67). „Továbbra sem szabad mellőzni a gyűjtések során azokat a mozzanatok, amelyek művelődéstörténeti, tájtörténeti, településtörténeti, földrajzi, gazdaságtörténeti tanulságokkal járhatnak” (SEBESTYÉN ÁRPÁD, Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. MNy. 1967. 38).

A keresztek mint a névtudomány tárgyait vizsgáltuk, de beletartoznak a helytörténet, az egyháztörténet, a néprajz, a népművészet, a művészettörténet problémakörébe is.

A keresztek a népi vallásosság más, az Isten szabad ege alatt álló emlékével: szobrokkal, képekkel, kápolnákkal, keresztutakkal együtt rohamosan pusztulnak. A szántóföldek nagyüzemi művelése, az úthálózat korszerűsítése, a települések terjeszkedése, a nagyarányú építkezés akarva-akaratlanul is felgyorsítja ezt a folyamatot. A névtan a népi műemlékvédelemnek adhat hasznos impulzusokat és konkrét fogódzókat, illetőleg a helytörténészeket arra indíthatja, hogy élőszóbeli és írásos forrásokra támaszkodva monografikusan feldolgozzák lakóhelyük keresztjeinek múltját és jelenét.

RÓNAI BÉLA

A földrajzi nevek és az élőnyelvi kutatások

Amennyire korszakos jelentőségű az élő névanyag felgyűjtése és kötetekbe rendezése, közzététele az utóbbi évtizedekben nálunk, annyira nem kívánatos, hogy a névtan szóban forgó területe a dialektológiától eltávolodjék, illetőleg korábbi szorosabb kapcsolataik megszűnjenek. A földrajzi nevek vizsgálatának önélvűségét az ono-

masztika keretében magam sem vitatnám, de úgy vélem, hogy – nyelvtudományunknak jól felfogott érdekében – az élő nevek kutatása és a dialektológia között a kapcsolatokat erősíteni kell. A nyelvjárástan kutatóinak az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelnie a földrajzi neves kötetek anyagára. Az utóbbi években ezt a véleményemet már többször igyekeztem megfogalmazni (vö. Vasi Szemle XXXVII, 249–52; Név és névkutatás. Szerk. BÉKÉSI IMRE. MNyTK. 170. sz. 75–82).

A földrajzi neves kötetek valójában föltérképezik a dialektológiai kutatás számára is a területet, minthogy minden település élő névanyagát feltárják. Vas megye 231, Zala 260 településének névanyaga nyújt az érdeklődőnek tájékoztatást a ma területi nyelvváltozatairól és nyelvhasználati formáiról Nyugat- és Délnyugat-Dunántúlon. Tehát összesen 491 település élőnyelvi adatait hasznosíthatja a szóban forgó régiókban dialektológiánk. Ugyanakkor a MNyA. ezekben a térségekben csupán 47 kutatóponttal képviselteti magát.

Félreértések elkerülése végett nyomban hangsúlyozom, hogy a nyelvi anyag feltárásában, a gyűjtés módszerében és a kutatás céljában nem kívánom a kitűnő magyar atlaszmunkálatokat és produktumait a névtani gyűjtéssel, a gyűjteményes kötetekkel összehasonlítani, hiszen két lényegesen eltérő műfajról van szó. Ám az élőnyelvi kutatások számára fontos az előzetes tájékozódás a kutatott térség minden pontján, s így a földrajzi neves kötetek eleve a régiókutatást sugallják, sőt ösztönzik. Azt talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a MNyA. adatai, sőt térségünkben az ŐHA., valamint PENAVIN OLGA, „A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza” c. munkája (Bp., 1966.) nélkülözhetetlenül fontosak a nyelvéllapot és a nyelvi mozgás feltárásában.

Nem csupán szubjektív, hanem legalább annyira objektív okok is közrejátszhatnak abban, hogy a nyelvjárást, különösen az élőnyelvi dialektológiai kutatásokat nem termékenyíti meg az immár hatalmas mennyiségű élő földrajzi névanyag. Úgy vélem, hogy kutatómódszertani problémák, valamint ún. „praktikus” kérdések egyaránt hozzájárulnak ehhez.

A vaskos kötetekben való keresgélés roppant időigényes, ugyanis a köznyelviessített szómutatók az érdeklődő előtt sok esetben valósággal elrejtik az élőnyelvi adatot. Például a vasi és zalai kötetet vizsgálva a mutatóból nem látható, hogy mikor *tyuk* és mikor *tik* a név hangteste, és vajon hányféle hangalakot takar a *Szenégető*? Ki sejtene, hogy a *Szenes-tábla* Bögötén (Vas m.) egy ritka archaizmust rejt el: *Szeny-nyes-tábla* (100/49). Arról nem is szólva, hogy hány hangalakai változatot takar el Nyugat- és Délnyugat-Dunántúlon pl. az Alsó-, alsó köznyelviessített forma (*Ősó ~ Asó ~ Āsó ~ Asu ~ Alsu ~ Alsó* stb.).

Nem kívánom itt a szómutatók reális megoldási lehetőségeit figyelmen kívül hagyni, hiszen a kutatás számára már az is óriási jelentőségű, hogy utalnak a névtest előfordulására, ezzel csupán arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy a névgyűjtemények dialektológiai feldolgozása szótárszerűen, esetleg atlaszhoz hasonlóan nagyon is hasznos lenne. Az élőnyelvi kutatások fellendülését, anyagi támogatását hasznosítva, dialektológiai tevékenységet (is) folytató kutatóhelyeknek tervbe kellene venniük a szóban forgó munkálatokat. Felsőoktatási intézmények hallgatóinak közreműködésével meglehetősen rövid idő alatt – legalább kézirat formájában – a kötetek hatalmas anyaga az élőnyelvi kutatás rendelkezésére állhatna.

A névanyagnak élőnyelvi kutatások céljára történő hasznosításához sajátos módszertani eljárasmódok kimunkálására is szükség van. A továbbiakban – főleg a vasi és a zalai névanyag alapján – erről a kérdésről kívánok néhány gondolatot, észrevételt vázlatosan előadni. Az idővel való takarékoság miatt több esetben le kell mondanom a kigyűjtött adatok idézéséről.

Élőnyelvi kutatásaink felől nézve a földrajzi neves kötetek anyagát, megállapíthatjuk, hogy két olyan tulajdonságuk van, amely korábbi népnyelvi/nyelvjárási gyűjtésünket nem jellemzi: 1. egy (közigazgatási) terület – megye, járás – valamennyi településéről szolgálatot tájékozódásra, kutatásra alkalmas beszélt nyelvi adatokat; 2. az adatok nem csupán a helyi nyelvjárási alaprétetet, illetőleg az átlagos helyi területi változatot tükrözik, hanem a regionális „köznyelvi”, illetőleg a köznyelvi vagy köznyelvies formákat is. Még akkor is így van ez, ha az arányok helyenként eltűnően eltolódtak, és ennél fogva az egyes települések nyelvi anyagát tekintve egyenetlenségek is vannak. Az archaizáló/archaikus és a köznyelvi(es) állapot két szélső határa között sokféle árnyalatában állnak előttünk a helyi területi nyelvváltozatok és azoknak nyelvhasználati formái.

Nyelvi régiókban gondolkozva, felmerül a kérdés, hogy az élőnyelvi kutatások esetében a kisebb vagy nagyobb terület viszonylagos egységét hogyan hasznosíthatnók a kutatásokban, és ebből a megközelítésből a földrajzi neves kötetek anyagát hogyan vonhatjuk be a leíró vagy akár a mai állapotokból kiinduló történeti szemléletű kutatásokba. A nyelvi régió egyébként komplex kutatási témaként kezelendő, ahol népiségtörténeti-településtörténeti, gazdasági-művelődéstörténeti és területi nyelvi-nyelvhasználati problémákat kell tisztáznunk. De a vízrajzi, domborzati körülményeknek is fontos szerepük van – esetleg korábban volt – a településtörténet, életmód, közlekedés szempontjából. A korábbi állapotok számtalan vonására a névanyag eléggé megbízhatóan utal. A nyelvi-népiségtörténeti régiók kutatásában tehát a földrajzi nevek vallomása nélkülözhetetlenül fontos.

A névanyagnak az élőnyelvi kutatásokba való bevonását ugyanakkor zavarhatja a gyűjtés „módjából”, a nyelvhasználat differenciálódásából fakadó nyelvi egyenetlenség. Például egy kisebb régió egyik községének mai nyelvállapota az adatok alapján archaikusnak tűnik, és a közvetlenül mellette fekvő vagy vele szoros egységet alkotó többi településé erősen köznyelviesnek látszik. Ezért a helyszíni tapasztalatokra, a régbebi és az újabb élőnyelvi gyűjtésekre is nagy szükségünk van ahhoz, hogy reális nyelvi kép bontakozzon ki előttünk.

Így például a Kemenesalja „etnikai-néprajzi” tájegységnek ma is eléggé zárt kis részlege a Rába jobb partjának sávjában, a Lánka-patak mentén meghúzóódó Ostffyasszonyfa, Csönge, Kenyeri, Pápoc. Ezt a kis területet korábban a Rába, valamint a Kemenes egyik dombvonulata és az ősrégi Csererdő fogta közre. Noha az erdő jó részét az utóbbi időkben kiirtották, a terület neve máig is *Cser*.

Helyszíni gyűjtésből, személyes tapasztalatból tudom, hogy a régi kemenesaljai nyelvjárás számos eleme e falvakban mint „nyelvjárási alap” ma is él. A névtani kötetben ez a nyelvi változat következetesen mégis csupán Pápoc anyagában van meg: *Bēső-rit*, *Rit alla*, *Ósó-selem*, *Dívó-szer*, *Sömgyéni ut*, *Falu földjő* stb. A Pápoc melletti Kenyeri adatai között sok a köznyelvi forma, bár helyi nyelvjárási elemek is jócskán vannak. Talán Csönge névanyaga téveszthet meg legjobban bennünket erősen köz-

nyelvies alakjaival. Ennek ellenére régies helyi nyelvjárási adatok mindenütt felbukkannak. Néhány példa: *Főső-rít, Fűjfelő, Miklósfai-ósó, Nah-hurka, Kastil, Cserepesi-düllő-ásó, Hosszi-düllő, Düllelő* (Kenyeri); *Zall* (= alj), *Kódis-domb, Átó-düllő* (= átal), *Mihálfai-Sömgyéni-ut* (Csönge); *Gulaitató, Kómár-lap* (= Kalmár), *Füelő* (= füvelő, legelő), *Kerek-tó* (= kerek), *Nat-tó, Török-komp* (Ostffyasszonyfa).

A helyi tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az egyes községek névanyagának eltérő „nyelvállapota” a mai nyelvhasználati formák vetületének tekinthető, hiszen a gyűjtők személye, helyi tapasztalata különböző, így a nyelvi eltérések is jobban érthetőek. — A csöngei atlaszanyag (A–20), valamint az újabb speciális feltárás mégis arról győz meg bennünket, hogy a Cseren szociolingvisztikai változatként a hagyományos nyelvjárási alapok ma is megtalálhatóak. Ugyanakkor a földrajzi nevek rámutatnak a köznyelvies formák, illetőleg a köznyelv terjedésére a nyelvhasználatban.

Tehát a földrajzi nevek nyelvi-nyelvhasználati szempontból egy-egy kisebb, hagyományos régió segítségével, illetőleg a helyi tapasztalatok kamatoztatásával „értelmezhetők”. Az adatok alapján régebbi állapotok rekonstruálhatók; a mai helyzetről áttekintő kép körvonalai bontakozhatnak ki. A névanyag nagyobb része ugyanis elemek szerint nehezen vethető egybe, másfelől egy kiségióban is egyik településen a köznyelvies, a másikon pedig egy archaikus forma kerülhet felszínre. Ennek következtében egy kisebb, nyelvi-nyelvhasználati szempontból ma is egybetartozó terület adatait — az újabb gyűjtés, tapasztalat felhasználásával — megfelelő óvatossággal „kiegészíthetjük”. Például a Cser fent említett községeinek nyelvére vonatkoztatva nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a helyi archaikus alaprétegben a *divó, ósó, béső* ~ *béső* formák még előfordul(hat)nak, ugyanúgy, mint az *l-ezés, ll-ezés* (pl. *alla*) és az *i-zés*, amiről — a dolog természeténél fogva — több adatunk van az élő földrajzi neves gyűjteményekben.

A régiószemléletű élőnyelvi kutatásokban — kellő okkal és alappal — a régió viszonylagos nyelvi egységéből kell kiindulnunk. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy minden élőnyelvi „egység” viszonylagos. Valójában egyetlen község, falu, sőt egyetlen család nyelve sem több, mint viszonylagos területi-nyelvi-nyelvhasználati egység. A nyelv társadalmi-kommunikációs oldalából fakadóan a nyelvterület minden pontján a különböző területi-szociolingvisztikai változatok kisebb-nagyobb mértékben egymást „árnyékolják”. A történeti-etnikai-néprajzi régió legalább egy-egy részterületének a nyelvében és nyelvhasználati formáiban a viszonylagos egység ma is kimutatható. Az élő földrajzi névanyag jól tükrözi, hogy a Kemenesalja, az Őrség, valamint Hetés és Göcsej olyan történeti régiók, amelyeknek egy-egy kisebb területe ma is tekinthető viszonylagos egységnek.

A régiók térben és időben mozgásban vannak. Több jel arra mutat, hogy korábban az egykori Kőszegi járás területén ugyancsak lehetett egy markánsabban kirajzolódó történeti-néprajzi etnikai régió, amelynek egy része már jól beleszervült Szombathely környékébe, másik része viszont Kőszeghegyláján keresendő. Itt, ebben a kis tájegységben a legtöbb nyelvi archaizmust mindmáig Velem őrzi. Ennek ellenére az élőneves anyag Kőszegszerdahelyet mutatja talán régiesebbnek: *Aszég, Divós, Ovas, Főhenyész, Szenyígető, Góla-parrag* stb. Ám a régiószemléletnek megfelelően tekin-

tettel kell lennünk a többi település régies elemeire is, ha teljesebb képet akarunk kapni Kőszeghegyalja megőrzött régies vonásairól.

A régiónkutatás nem azt jelenti, hogy földrajzi szemlélet, hiszen a dialektológia a jelenségeket területben észleli, hanem azt, hogy a különböző táji nyelvi-nyelvhasználati egységeket a maga sokrétűségében szemléli, és belső összefüggéseikre figyelmet fordít; tehát számol az egyetlen településnél nagyobb, történeti jellegű nyelvföldrajzi képződménnyel. Annak belső életét az ember-nyelv-táj sokrétű összefüggésében kutatja. A történelmi tájegységekre különösen nagy figyelmet fordít, de arról sem feledkezik meg, hogy ezek az egységek történeti jelenségek, s ennél fogva változnak, helyettük újak is keletkezhetnek megfelelő feltételek között.

A feltárásmunka tervezésében, a korábban gyűjtött anyag feldolgozásában Csúry óta lényegében nem folyik nálunk régiónkutatásaink elvi nyelvi kutatás. A földrajzi neves kötetek anyaga lendületet adhat élőnyelvi kutatásaink ezirányú módszeres feltárásainak is. A névtan kutatóinak nem kell hangsúlyoznom, hogy különösen a letelepült népeknél az ember-nyelv-táj milyen bensőséges és mennyire gazdag kapcsolatot jelent. Ezért nem csupán egy nagyobb, „természetes nyelvi egység” feltárásában, hanem a történeti folyamatok megismerésében, egy régebbi helyzet rekonstrukciójában a régió „kontextusának” hitelt érdemlő szava van. Ennek taglalása már szétfeszítené előadásom kereteit.

SZABÓ GÉZA

Legelőnevek és legeltetési rend a Szolnok megyei Tiszazugban

1. A Tiszazug a Tisza–Körös által közrefogott kis táji, történeti- és kulturális egység a mai Szolnok s az egykori Külső-Szolnok vármegye területén. Tizenegy önálló települése van (Szelevény, Csépa, Tiszasas, Tiszaug, Tiszakürt, Tiszainoka, Nagyrév, Cibakháza, Tiszaföldvár, illetve ez utóbbi önállósult pusztája Martfű, s az 1950-ben több község külterületéből szervezett Cserkeszlő). Keletről a Szolnok–Szentest–Makó vasút vonal jelenti körülbelüli határvonalát.

Földrajzilag a két folyó jelenléte, erős felszínformáló munkája jellemzi legszembeötlőbben. Történetileg kötöttebb jogállásával (korábban taxás jobbágyságok), gyenge anyagi erejű középnemes birtokos társadalmával vált el a szabadparaszti fejlődésű Nagy- és Kiskunságtól, illetve délen a csongrádi mezővárosok pusztáitól, tanyavilágától (Szentest, Csongrád), északon pedig a Szolnok bértele, később benépesült pusztáktól (Felső- és Alsóvarsány, ma Rákóczi-falu, Rákócziújfaló). Néprajzilag önálló egységnek, néprajzi csoportnak tekintjük a Tiszazugot. Kultúráját szigetszerűen elkülönülő, sajátos alföldi, a környezethez képest archaikusabb jellegűnek tartjuk, amelyet a környezettől eltérő jogállás, a vízviszonyokhoz való igazodás, a Debrecenhez kötődő, református vallás hatása, s a Szeged–Debrecen–Háromváros–Jászkunország hatósugarának metszéspontjában való fekvés határoz meg. Ez a szigetszerűen elváló kistáj önálló szerkezetű, integrált kultúrát hozott létre (SZMNA. I.1–2. = Szolnok Megye Néprajzi Atlasza. Szolnok, 1973/74. Szerk. CSALOG ZS.–SZABÓ L.; ASZMT. I–II. = Adatok Szolnok megye történetéből. Szolnok. Szerk.